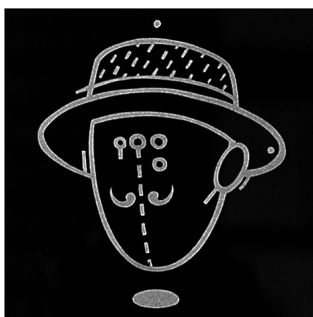

OBORNI TERÉZ

„...QUEM HISTORIAE TRANSILVANICAE PATREM MERITO DIXERIS...”

Az erdélyi történetírás atyja: Szamosközy István

Az ő hovatarozása: az erdélyiség. Újabban irodalomtörténészeink is azon az állásponton vannak, hogy műveiben elsősorban hazájának, Erdélynek „pártján állt”, ha már e kérdést fölteszük.

Benkő József és nyomában Szilágyi Sándor nevezte az erdélyi történetírás atyjának a 16–17. század fordulóján élt Szamosközy Istvánt.¹ A fejedelmi történész-levéltáros – ma legalábbis így neveznénk őt – valóban olyan jelentős alkotásokat hagyott az utókorra, amelyek érdemessé teszik erre a címre.

A nevét latinosan Zamosiusnak is író humanista történettudós valószínűleg 1565-ben született Kolozsváron, Erdélybe bevándorolt kismemesi család sarjaként.² Sombory László fejedelmi tanácsúr fiával, Sándorral együtt neveltette, és küldte ki Heidelbergbe egyetemi tanulmányok folytatására 1589–1590 között. Amikor 1590-ben az öreg Sombory meghalt, Kovacsóczy Farkas kancellár vette pártfogásába, és saját egykori alma materébe, a padovai egyetemre irányította a két fiatalembert. 1591–1593 között itt tanult tovább Szamosközy, a jog és filozófia mellett történelmet és régészetet is hallgatott. Tanulmányai során az ifjabb Sombory kísérelőjeként sok itáliai várost – Velencét, Rómát, Nápolyt és Firenzét – is bejárt, s e helyeken első nagyobb lélegzetű tanulmányához is igyekezett adatokat gyűjteni. Ez a mű, az *Analecta* 1593-ban Padovában, majd öt év múlva Frankfurtban is megjelent.³ Érdekes élmény lehetett számára a protestáns Heidelberg után a katolikus egyetem Padovában és a ragyogó Itália, az antikvítás lélekig ható ereje, amit Rómában érezni igazán. 1594-re mindenesetre az ifjak hazatértek Erdélybe, és Szamosközy a fejedelmi levéltárban kapott állást. Képzettsége szerint ugyan a kancelláriában lett volna a helye, de pártfogóját, Kovacsóczy kancellárt kivégezték, így nem tudta pártfogoltját a leg-

rangosabb hivatalban elhelyezni. Talán ez nem is volt baj, mert így Szamosközy levéltári munkaköre révén hozzáférhetett a régi iratokhoz, és még közelebb került a történelmi „búvárlatok” lehetőségéhez.

A 16. század vége a hosszú háborúskodás és Báthory Zsigmond fejedelem zaklatott uralkodásának időszaka volt. Még a gyulafehérvári levéltár sem tudott békés asy-lumként helyet adni a kutatómunkának, a tizenöt éves háború súlyos eseményei, a hatalomváltásokból eredő harcok elsodorták Szamosközyt is. 1599-ben Báthory András mellett ott volt a sellenberki csatában, majd Vitéz Mihály erdélyi regnálása alatt Szebenben tartózkodott. Később, Basta idejében testvérét is elveszítette. Basta időszakára visszaemlékezve nagy fájdalommal és dühvel töltötte el a sok szenvedés, amit az ország népének kellett megélnie ezekben az 1602–1604 közötti esztendőkből.

Szamosközy és levéltári őrtársai több alkalommal felleptek a levéltárban lévő iratok megvédelmezése ügyében az országgyűléseken. Már 1602-ben javasolták az iratok biztonságba helyezését, de nem történt érdemi lépés. 1603-ban aztán súlyos harcok dúltak fel a várost. Szamosközy mint az iratok őre és mint történész is számos esetben adott hangot fájdalmának, amikor pusztulni látta a történelmi forrásokat. Egy alkalommal például, amikor Báthory Zsigmond végleg távozni készült Erdélyből, és – horribile dictu – mindent elpusztított, amit magával vinni nem tudott, halomba hordva égették el akkoriban a szultánok, királyok, fejedelmek titkos iratait, a nagy események emlékeit, ahogy ő maga fogalmazott.⁴ 1604. február 3-án a gyulafehérvári káptalan levéltári conservatorai panaszos levéllel fordultak az erdélyi rendekhez, tudósítva a gyulafehérvári székesegyház tornyában őrzött levéltár pusztulásáról: „...tudja kegyelmetek, hogy az országnak egyik tárháza, és talám legdrágább, az káptalanba való levelek. Úgy vagyon, hogy sok kár lőtt benne. Sok ide s tova való tékozlás, de mégis annyi levél vagyon ott, hogy három szekeret bővségesen megrakhatnának vele; mind ott vesz az földön, ott rothad az torony megégése után az esővíz nedvessége mia... Az mi a magunk költségén sokszor ajtaját az segrestének becsináltattuk, törön-török fel, horton-hordják az leveleket, merthogy az templomnak nincsen ajtaja... szent István király idejétől fogva való sok királyoknak és az egész országnak titok levelei ott hevernek.”⁵ Ezekben az években is rendületlenül dolgozott azonban, gyűjtögette az adatokat, forrásokat műveihez.

Említett első műve, az *Analecta* mellett három viszonylag nagyobb, összefüggőbb részletekből álló mű és sok töredék maradt utána, amelyeket évszázadok alatt azonosítottak vagy dolgoztak fel későbbi korok történészei. Ezek a művek a következők: *Rerum Ungaricarum Libri* (Könyvek a magyarok dolgairól) – Magyarország történetéről készült. A Libri, azaz „könyvek” az 1558–1586 közötti időszakról szól, töredékben maradt fenn. Ezt a munkáját Forgách Ferenc, Brutus János Mihály és mások művei alapján írta. Nagyobb önállóságot mutat két másik műve: a *Rerum Transylvanarum Pentades* (Ötrészes könyvek Erdély dolgairól) és *Rerum Transylvanarum Hebdomades* (Hétrészes könyvek Erdély dolgairól) – Erdély történetének öt részben, illetve hét részben történő elbeszélését vette volna célba, bizonyos részek el is készültek az 1598–1599., illetve 1603. évről, ám összességében ezek a művek töredékesen maradtak ránk. Ezeknek a részleteknek a megírásakor Szamosközy főként saját adataira tudott támaszkodni, hiszen levéltárosként nyilván komolyabb tartalmú iratokhoz is hozzájutott, ezenfelül saját gyűjtésének anyagát is be tudta építeni, és tudjuk, hogy miközben kifejezetten igyekezett minél több írásos forrást összeszedni, szóbeli „adatközlői” is voltak. Sok rangos és hétköznapi embertől szedett össze információkat, olyanoktól, akik jelen voltak egy adott eseménynél. Szamosközy latin nyelven írta műveit, amelyet a kor humanista tudósai egyedül tartottak alkalmasnak és méltónak ebben a korban arra, hogy színvonalas alkotások szülessenek rajta. De még az egyes latin nyelvhasználatban is különbséget tettek,

mert a korban használt udvari-kancelláriai latinságot alacsonyabb rangú nyelvezetnek tekintették a klasszikus, antik történetírók nyelvéhez képest.

Szamosközy történelmi hagyatékával a 19. század óta foglalkoznak az irodalom-történészek, történészek. Történelmi művein kívül fennmaradtak magyar nyelvű feljegyzései és számos olyan töredékes vers vagy más írás, amelyet évszázadokkal később fedeztek föl a kutatók. 1899-ben például Szilágyi Sándor báró Apor István abosfalvi könyvtárában talált egy verses kéziratot, és még néhány évtizeddel ezelőtt is, az 1970-es években Berlász Jenő Zágrábban fedezett fel egy kézirat-töredéket.⁶ Jakó Zsigmond szintén a hetvenes években talált rá a gyulafehérvári Batthyaneumban egy addig ismeretlen Szamosközy-kézíratra, amely a római, görög és más dáciai pénzekről szóló írás. Ez azt is mutatja, hogy Szamosközy a történelmi kutatómunka mellett régészeti tanulmányaival és kutatásaival sem hagyott fel.⁷ Verseiken és epigrammáikon kívül magyar–latin szótártöredéke és oklevélgyűjteménye is fennmaradt. Szokásban volt ugyanis a korszak humanista történészei között, hogy szakkönyvek mellett munkájukhoz az eredeti iratokat, kéziratokat és másolatokat is előszeretettel gyűjtötték össze.

Mínthogy Szamosközy jó néhány töredékes munkája kéziratárakban kallódott ismeretlenül, vagy más szerző másolatában annak neve alatt maradt fenn, és általában komoly filológiai-stilisztikai és történelmi forráskritikai vizsgálatoknak kellett eldönteniük, hogy mely alkotások köthetők az ő nevéhez. Az egyes töredékek keletkezésének dátumát is csak véletlenszerűen lehetett megtudni, biztosan csak akkor, ha ő maga odaírta az adott kézíratra, vagy egyértelmű utalást tett a szövegben arra, hogy melyik évben is járunk. Például a Hebdomasok keletkezésének idejét Bocskai István fejedelemségének idejére lehet tenni, mert Bocskairól már mint fejedelemtől beszél ebben a műben. Szamosközy talán a 17. század elején lehetett a legnagyobb munkában, több fennmaradt magánleveléből erre lehet következtetni.

1604. február 21-én az erdélyi rendek fejedelmüké választották Bocskai Istvánt, és Szamosközy – akiről több elemző megjegyzi, hogy korábban császárpárti volt – a fejedelem mellé állt, mi több, egyenesen a fejedelem történetírója lehetett. Bocskai végrendeletéből legalábbis arra következtetünk, hogy korábban megbízhatta őt egy történelmi munka elkészítésével, amelyre azonban nem tudott elegendő anyagi fedezetet biztosítani, és ezért úgy rendelkezett, hogy „az Históriakra, mellyeket mind magunk és előttünk való Fejedelmek idejében s dolgairól írt Szamosközy István Uram, deputáltunk az kolozsvári conventról 7000 forintot”.⁸ Ez hatalmas összeg volt, talán az elmaradt fizetéseket is magában foglalta, hiszen egy másik munka kiadására csak kétszáz forintot hagyott ugyanakkor a fejedelem. Rákóczi Zsigmond Szamosközy munkáját egy házadománnyal köszönte meg 1607 októberében.⁹ Ezt követően még egy kúriát is kapott fejedelmi adományként Magyarárdon. Így a korábbi nagy szegénységben élő mester talán nyugalmasabban élhette életét idősebb korában. Továbbra is rendületlenül gyűjtötte a forrásokat, jegyzetelt és írt. 1612. március 12-én hunyt el. Családi életéről nem maradtak fenn hitelt érdemlő adatok.

Történelmi hitvallásának megfogalmazását több helyen utol lehet érni írásaiban. Eszerint az igazság megtalálása a legfontosabb, mert a történeteket gyűlölet, rokonszenv és hízélgés nélkül kell elmondani az olvasónak. Így ír erről: „Nem látom be, miért ragadna engem gyalázkodásra akár a gyűlölet, hisz nincs belőle semmi hasznom, akár a részrehajlás valamelyik párt javára, hisz ez szintűgy csak árt; akár a hízélgés, hisz az a hamisítás gyanúját hárítaná rám; ellenkezőleg: az igazság megörökítésének vágya hajt, és lelkiismeretem semmiképpen sem engedné, hogy a tényeket gyűlölettel vagy pártos részrehajlással torzítsam el.”¹⁰ Műveinek több elemzője megfigyelte, hogy az erőszak, a zsarnokság, okatlan kegyetlenkedés iránt mélyszéges haragot érzett – nem lehet nem emlékezni ennek kapcsán pártfogójának, Kovacsóczy

kancellárnak meggyilkoltatására, valamint Szamosközy hangsúlyozottan humanista iskolázottságára és műveltségére. Ehhez hozzáteszem azt is, hogy a kegyetlen és esztelen pusztításból talán túl sokat is kellett küzdelmes élete során megtapasztalnia, ezért is ostorozhatta a zsarnoki cselekedeteket. Egy másik szövegrészlet szintén történetírói hitvallásaként értelmezhető: „A költő számára elég, ha gyönyörködtet és tetszés szerint tárgyalja a témát, s nem túlságosan érdekes számára, hogy megtörtént dolgokat vagy pedig meséket beszél el. A szónokról, ha teljesen meg tud győzni a kitalált dolgokkal, tettekkel és az így-úgy összeszedett tanúkkal, azt mondják, megtette kötelességét. A filozófus, ha jól tanít, úgy vélik, teljesítette feladatát, s ha ékeesszó, nem szidjuk meg érte, ha nem az, nem nagyon kérjük számon tőle. [...] Ha a történész mindezt nem egyesíti magában, aligha fog feladatának eleget tenni.”¹¹

A történelem fordulatainak irányító erejét egyes-egyedül Istenben látta, és elvette a bizonytalan kimenetelű szerencse, „Fortuna” szerepét, ezzel szemben a „Fatum”, azaz a végzet többször előkerül szövegeiben mint a történelem fordulatainak kiváltója.¹² Érdekes, hogy ennek ellenére elbeszéléseiben nagy hangsúlyt kapnak az emberi cselekedetek, amelyek súlyos, történelemformáló következményekkel járnak. Például a Bocskai-felkelés kirobbanásának okait tárgyaló szövegrészben az emberi döntéseket és az abból fakadó okokat hozza elő mint a történések alakulását meghatározó tényezőket. Ugyanígy tett, amikor az 1598. esztendő Erdélyt felfordító eseményeinek okait kereste, és azt sok vonatkozásban Báthory Zsigmond jellemében, cselekedeteiben találta meg, aki vaktában, meggondolatlanul odaígérte Erdélyt a császárnak, majd elbizonytalanodott, és más emberek tanácsainak hatása alá került. Ebből azután egész Erdély sorsát meghatározó következmények származtak. De olvassuk erről őt magát: „Bizony, ha azok, akiknek tekintélyen az ország boldogulása látszólag nyugodott, kellőképpen fel lettek volna vértézve lelki szilárdsággal, nem lett volna semmi gondunk belül, nem szenvedett volna becsületünk oly jóvátehetetlen veszteséget, nem érte volna népünket akkora csapás, egyéneként mindenkit annyi rengeteg baj, ami hovatovább az ország végpusztulásává fokozódott.”¹³

Politikai hovatartozásának, azaz német- vagy törökpartiságának kérdésében se adnak egyértelműen eldönthető választ töredékes művei – vélte műveinek közreadója és igen alapos ismerője, Sinkovics István.¹⁴ De talán nem is így vetődik föl a kérdés, még akkor sem, ha az ő életében, a tizenöt éves háború, majd Basta idejében ez igenis alapvető lehetett. Az ő hovatartozása: az erdélyiség. Újabbán irodalomtörténeteink is azon az állásponton vannak, hogy műveiben elsősorban hazájának, Erdélynek „pártján állt”, ha már e kérdést fölteszük. Bocskai ugyan melléállt, de ő sem lehetett mentes a korábbi évek erdélyi közhangulatától, amely éppen Bocskaiban látta a Báthory Zsigmond-kor kegyetlenkedéseinek, az 1594. évi gyilkosságoknak és a háború alatti szenvedésnek egyik, ha nem a legfőbb okát. Műveinek vannak részei, amelyekben mintha Habsburg-párti gondolatokat fogalmazott volna meg: amikor Gyulafehérvár Basta általi elfoglalását írja le, egy szereplővel Bastát irgalmasnak, jóságosnak, igazságosnak, kegyesnek és nagylelkűnek állíttatja be, mint akihez bizalommal fordulhatnak a városlakók.¹⁵ A magam részéről kételkedem abban, hogy elbeszéléseinek e részlete alapján úgy vélhetnénk, Szamosközy bármi módon is pozitívan értékelt a Habsburg-uralom erdélyi éveit. Ha ugyanis elolvassuk a *Hebdomasoknak* azt a fejezetét, amely a Basta uralma alatti eseményeket beszéli el, világos képet kapunk arról, hogy valójában hogyan félemlítették meg Erdély népét a császári fővezér és katonái, és miféle – Szamosközy által mélységesen elítélt – kegyetlenkedéseket hajtottak végre.¹⁶

Szamosközy művei címében, szerkezetében és a történet elbeszélésében a humanista hagyományokat követte. Könyvekre tagolta mondanivalóját, időrendben haladt, de a történet fonalát néha megszakította egy különálló esemény elmesélésével.

Történetíróként elsősorban saját korának eseményeit örökítette meg, természetesen ahol szükségesnek vélte, visszautalt és visszatekintett a saját korát megelőző időkre. A föld és a táj leírása is a humanista történetírás kedvelt eleme volt, Szamosközy is nagy élvezettel gyakorolta. Régészeti jellegű ismereteit is beleszötte Erdély történetéről írt művébe, amikor például a Zalatna körüli aranylelőhelyről adott leírást, és elmondta, hogy római kori település maradványai is megtalálhatók a környéken, és egy római kori sírfeliratot is lemásolt.¹⁷

Szamosközy – Baranyai Decsi János, Forgách Ferenc és mások mellett – egyik tagja volt annak a humanista értelmiségi-történetírói körnek, amely a 16. század végén az erdélyi fejedelmi udvar körül csoportosult. Munkáit a későbbi történetírók is nagy előszeretettel hasznosították, így például Istvánffy Miklós, Sepsi Laczkó Máté, Bojti Veres Gáspár és főként a 17. század jeles alkotója, Bethlen Farkas, aki olykor szó szerint vett át tőle részleteket, kézirataira pedig saját kezűleg írt rá megjegyzéseket. Bethlen többször is utalt arra, hogy felhasználta Szamosközy műveit, de ez természetes és szokásos eljárás volt abban a korban. Ráadásul így megőrizte Szamosközy töredékeit az utókor számára, bár kétségtelen, hogy ez mégsem azonos értékű az eredeti szöveggel, és az ilyesféle átvételekből nem lehet visszaállítani az eredeti művet. Töredékes műveinek kiadását Szilágyi Sándor kezdte meg a *Monumenta Hungariae Historica Scriptores* sorozatában, majd a Történelmi Tárban újabb pótlásokat tettek közzé, legutóbb történelmi töredékeinek Sinkovics István által válogatott és erősen marxista szemléletű bevezetőjével ellátott kiadása jelent meg 1977-ben.¹⁸ Szamosközy történeti művei – persze Borzsák István kitűnő fordításának is köszönhetően – rendkívül élvezetes olvasmányt jelentenek a mai olvasó számára is, jelenei élenek, életszerűek, szinte ott érezzük magunkat az események sűrűjében, jellembrázolásai remekbe szabottak. A gondos megfogalmazás, logikai érvelés, az emberi megnyilatkozások őszintesége okán is lehet, hogy hitelesnek érzékeljük minden szavát. Az erdélyi történetírás atyja ma is megérdemli ezt a kitüntetett rangot.

■ JEGYZETEK

1. Szilágyi Sándor: Szamosközy magyar históriás éneke az 1610-iki Kendy-féle összeesküvésről. I. közl. Századok XXXIII (1899). 211.
2. Szamosközy életrajzi adataihoz felhasználtam: Sinkovics István: Szamosközy István. In: Szamosközy István Erdély története (1598–1599, 1603). Fordította Borzsák István. Kiadja: Sinkovics István. Magyar Helikon (Bibliotheca Historica) Bp., 1977.2 7–31; Vass Miklós: Szamosközy István életéhez. Századok XLIII. (1909). 146–150; Szeffkú Gyula: Szamosközy műve az 1594. év eseményeiről. Századok XLII. (1908). 217–244; Bagyary Simon: Adalék Szamosközy István életrajzához. Századok XLI (1907). 80–81; Hegedűs István: Szamosközy költői maradványai. Századok XXXVIII. (1904). 344–350; Balázs Mihály – Monok István – Tar Ibolya: Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michaele Bruto történetírói módszeréről. 1594–1598. Scriptum (Lymbus Művelődéstörténeti Tár IV. Szeged, 1992).
3. *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*. Padova, 1593. Újabb Szamosközy István: *Analecta lapidum* (1593) – *Inscriptiones Romanae Albae Juliae et circa locorum* (1598). Sajtó alá rend. Balázs Mihály – Monok István. Szerk. Monok István. Bev. tanulmányok: Mihai Bărbulescu és Kovács András. Scriptum (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33.) Szeged, 1992.
4. Sinkovics István: Szamosközy 1977. i.m. 16–17.
5. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. *Monumenta Comititalia regni Transylvaniae*. V. Közreadja Szilágyi Sándor. Bp., 1879. 269.
6. Balázs Mihály – Monok István: TörténetírókBáthory Zsigmond udvarában (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről). In: A magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Gondolat Kiadó, Bp., 1987. 249–262.
7. Jakó Zsigmond valamikor 1977 előtt tudósította erről Sinkovics Istvánt. Tudomásom szerint Jakó erről a műről írott kézírata máig nem jelent meg. Sinkovics István: Szamosközy 1977. i. m. 40. 29. láb.
8. Bocskai végrendelete. In: Magyar történelmi szöveggyűjtemény. I. Szerk. Sinkovics István. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 379.
9. Sinkovics István: Szamosközy 1977. i.m. 32.
10. Szamosközy István történeti maradványai 1603. III Kiadta Szilágyi Sándor. Bp., 1877. (*Monumenta Hungariae Historica*. Második osztály: Írók 29.) 36–37., magyarul: Szamosközy 1977. i. m. 300–301.
11. Balázs Mihály – Monok István – Tar Ibolya: Az első magyar ars historica. In: i. m. 75.
12. Szamosközy 1877. III. i.m. 166., magyarul: Szamosközy 1977. i. m. 199.
13. Szamosközy 1977. i. m. 73.
14. Sinkovics István: Szamosközy i.m. 1977. 32.

15. Szamosközy 1877. III. i.m. 247–248., magyarul: Szamosközy 1977. i. m. 382–38.; vö. Szekfű Gyula: Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Budapesti Szemle 34 (1906). 463–467.
16. Szamosközy 1977. i. m. 419. skk.
17. Szamosközy 1977. i. m. 322.
18. Műveinek főbb kiadásai: Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603. Az erdélyi fejedelmek birtokában volt eredeti példányról kiadta Szilágyi Sándor. I–IV. Bp., 1876–1880. Magyar Történelmi Emlékek. Monumenta Hungariae Historica. Második osztály. Írók – Scriptores 28. [27.] – 28–29–30.; Kisebb latin és magyar nyelvű jegyzeteinek és műveinek közlései: Történelmi Tár 1888. 754–789; 1889. 26–69, 299–325; 1896. 741–743; 1892. 402–439, 577–580; Szamosközy 1977. i. m.; Szamosközy István magyar nyelvű feljegyzései. Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. (Magyar Nyelvtörténet Forrásai 2.) Bp., 1991.

